

İSLAM MEZHEPLERİ VE TARİHİ¹

Muhammed b. Tavîet et-Tancî

Terc.: Bekir Topalođlu

İSLAM MEZHEPLERİ

İslam dinine mensup grupların her birinin, kendisini diğer gruplardan ayıran görüş ve prensipleri vardır; işte bu görüş (re'y) ve prensiplerin (mebde) topuna birden, ait bulunduğu grubun mezhebi denir. Mezkûr gruplar, Allah karşısında ibadetinde, diğer ferd ve cemiyetler karşısında muâmelâtında davranışını bu esaslara göre tayin ettiği gibi, itikad meselelerini de bu prensiplere göre anlar. Şu veya bu grubun mezhebi; yani birinci derecede İslam dininin itikadla alakalı kısmını nasıl anlayıp kabul edeceği, ikinci derecede de İslam'ın ameli esaslarını hayatına nasıl tatbik edeceğine onun kabul ettiği temel görüş ve prensiplere göre olacaktır.

Bundan da anlaşılacağı gibi İslam fırkaları varlığında ve prensiplerinde İslam'ın ana kaynaklarına: Kur'an-ı Kerim ve Peygamberin hadislerine veya bunlardan birine dayanmak mecburiyetindedir. Bu dayanmaktan maksat: gerek inandığı şeyler ve gerekse yaptığı amel-ler için, yukarıda zikredilen kaynaklardan bir delilin bulunmasının gerekliliğidir. İşte böyle bir delile dayanmadır ki herhangi bir mezhebe, İslam cemaati tarafından kabul edilip tanınmış bir varlık temin eder. Onu çökmekten koruyan ve yok olma âmillerini engelleyen de budur. Bundan sonra mezhepler, kuvvet ve yayılış sebeplerinin çokluğuyla kuvvetlenmek ve kendisine çok sayıda tâbi çekme-

¹ Prof. Dr. Bekir Topalođlu'nun özel arşivinden (Bekir Topalođlu Ktp. Nr.: d. 184) alınan ve tam adı "İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü 2. Sınıf İslâm Mezhepleri ve Tarihi" olan bu makale, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi Doktora öğrencisi Habib Demir tarafından dizilmiştir.

ye, bu sebeplerin azlığı veya zıtlarının varlığıyla da zayıflamaya ve tâbilerinin azalmasına mahkûmdur.

Mezheplerin za'f veya kuvvet sebepleri çoktur. Şunları bu sebeplerin önemlileri arasında sayabiliriz:

1. İtikâdî olsun ameli olsun bir mezhep kabul ettiği an fikir ve prensiplerle, İslam'ın ta'limat ve usûlü arasındaki mesafe. Bu mesafe bazen genişler, bazen da daralır. Zayıflama ve kuvvetlenme de işte buna göre olur.

a. Mezhebin kabul ettiği esasların, İslam'ın temel prensiplerine ve ruhuna yakınlığı,

b. Bu esasların, fikri seviyeleri çeşitli bulunan Müslümanların çoğu tarafından kolayca anlaşılacak şekilde basitliği,

c. Devletin, devlet adamlarının, mevkî ve nüfûz sahibi kişilerin, mezhebin esaslarını kabul etmesi benimsemesi,

d. Çeşitli vesilelerle mezhebi yayma arzusu ve mezhep taassubu.

İşte bütün bunlar, daha başka birçok âmillerle beraber bir mezhebin kuvvetlenmesi, esaslarının yayılması ve tâbilerinin çoğalmasında rol oynarlar. Bu sebeplerin zıtları da mezhebin yayılmasını, ancak mahdud kişiler tarafından benimsenmesini, çok defa da kaybolup gitmesini intac ederler.

2. Diğer taraftan; bir mezhebin esaslarının, Kur'an ve hadise yakın olması, itikadın ikisine veya ikisinden birine dayandıracak bir delil bulmasını kolaylaştırmakta, bunlarda mezhebini apaçık şahitler bularak onu tevile muhtaç kılmamakta veya ihtiyacını azaltmakta, hileli istidlâl yollarına başvurmadan onu uzak tutmaktadır. Fakat mezhebin benimsediği fikir ve inançlar Kuran ve hadisten uzaklaşınca ayet ve hadisin tevili, sözü açıkça anlaşılmanasında almayıp, mânayı, mezhebe istidlal mümkün ve kolay olacak şekilde çevirip kaydırmak mezhep için zaruri bir hal almaktadır.

Mezhebin esas ve inançları İslam'ın esaslarından ne kadar uzaklaşırsa, te'vile Kuran ve hadisin ruhuna yabancı birtakım tevcih ve karinelere olan ihtiyacı da o nisbette artmaktadır. Bunların nasslarla ya hiç alakası yok yahut da pek zayıf bir alakası vardır. Nihayet bir mezhebin benimsediği esasların hepsi veya bir kısmı İslam'ın

talimatına aykırılığı apaçık bir hadde kadar gelip bunu te'vil de örtmez olunca, bu mezhebin, Müslümanların meydana getirdiği İslâmî muhitte hayatı tehlikeye düşüyor. Ve işte bu yüzden iki yüzlü ve çift şahsiyetli bir hayat sürmeye mecbur kalıyor:

1. Görünen yüzü; halkla bu sayede yaşıyor, inanç ve amellerinde onlara iştirak ediyor ve bu görünen yüzü ile İslam mezhepleri arasında sokuluyor, inanç ve esasları bu meyanda tetkik ediliyor.

2. Kendisine has olan iç yüzü; bunu Müslüman cemaatin gözünden kaçırıyor kendine ait muhitte, kendilerine akaidini ve din anlayışını açıkladığı mezhep fertleri içinde kendi öz akaidi ile yaşıyor.

Kendine has olan dini hayatı korumak, tâbilerine ve başkalarına meşrûiyetini ispat etmek için de mezhebin imamı durumunda olanlar, umumiyetle benimsenen, dine uygun ve buna müstenid bazı esaslar vazetmeye kalkışıyorlar. Bu esasları da bir nevi te'vil ile, dini naslardan ve "düat=davetçiler" diye tanınan dinin esrarını anlamakla mümtaz bazı şahısların sözlerinden çıkarıyorlar. Bu kaideler ve esasların en önemlilerinden birisi de şudur: "Dini nasların iki manası vardır:

a. Âvama hitabeden İslam cemaatinin benimsediği zâhiri mâna,

b. Havâssa hitabeden bâtinî mâna. Mezhebin benimsediği mâna da işte budur.

Mezhebin temel kabul ettiği te'vil, ne lisan kaidelerine uyar ne de diğer mezheplerin bildiği te'vil cinsine. Bu yalnız imam ve dâilerinin bileceği remzî bir anlayıştır ve bu anlayış haleften selefe intikal eder.

Yukarıda zikrettiğimiz gibi her fırka ve mezhebin gerek varlığı ve gerekse devamı İslami naslara dayanmayı zarurî kıldığından, Kur'an ve hadisin nasları; İslam mezheplerinin benimsediği çeşitli fikir cereyanlarının üzerinde tecelli eylediği, geniş bir meydan haline gelmektedir. Her grup, her fırka ve mezhep, iddiasına delil ve şahit bulmak için Kur'an ve hadise müracaat etmektedir. Kur'an ve Hadis her ne kadar bu mezheplerin taleplerine cevap veriyorsa da bu veriş aynı seviyede olmuyor; bu iki kaynak bazen apaçık, kuvvetli ve ko-

lay delil verirken bazen da güç, zorlanarak ve tekellüfle onlardan delil çıkarılıyor.

Açıkça anlaşılacağı üzere kolay ve açık deliller ancak, esasları İslâmî talimata yakın olan mezhepler için mümkün olmaktadır. Fakat mezhep, kaide ve hedefleriyle İslâm'ın ruhundan ve kaidelerinden uzaklaşınca; İslâmî nasların bu mezhep ve görüşlere delaleti kolay, ondan istediği hususlara şهادeti açık ve anlaşılır olmuyor. İşte o zaman bu durumda olan mezhepler te'vilden istifadeye mecbur oluyorlar. İş Kur'an'dan bir veya birkaç ayetle alakalı ise tek yol te'vildir. Kur'an'ın nassı bize, kelime ve harfleriyle tevatür yolundan nakledilmiş ve gelmiştir. Aynı zamanda birçok Müslümanların hafızasında ezberlenmiş, mushaflarında yazılmış, aralarında ayetleri tanınır ve meşhur olmuştur. Mezhebinin yaşamasını, prensiplerinin halk tarafından kabul edilmesini isteyen hiçbir mezhep, kendi esas ve kaidelerine uymuyor diye Kur'an'dan bir veya birkaç ayeti inkâr etme imkânına sahip değildir. Aynı zamanda davasına delil olsun diye ayet uydurmak da elinden gelmez. Şu halde bütün mezhepler, Kur'an'la alakalı hususlarda sabit ve belli bir nâss karşısındadırlar. Bu nassın; reddi, değiştirilmesi, üzerine şüphe çekilmesi, artırılması veya eksiltilmesi mümkün değildir. Şu veya bu fırkanın iddiası, Kur'an'ın açık nassına muhalif olunca istifade edilecek tek yol te'vildir. Te'vil; bir anlama vasıtası olarak, İslâmî nassların anlaşılmasında kullanılan makbûl bir usûldür. İslam âlimlerinin tariflerine göre te'vil:

“Söz, zâhirinden anlaşılan manadan, muhtemel ve mercûh (ikinci derecede alınması mümkün) bir mânaya çevirmek, böyle anlamaktır.”² Başka bir deyişle te'vil: "Kur'an ve hadisin zâhirinin delâlet ettiği akla yakın ve tercihe şâyan mânayı reddedip, gizli, ihtimalli ve mercûh bir mânayı kabul etmektir.”

Zâhiri mânayı terk edip te'vil yoluna gitmeye sebep, zâhirdeki mânayı kabul etmeye mâni akli veya nakli bir delilin bulunmasıdır. Dinî bir nass, delâleti muayyen ve kat'î başka bir dinî nass ile

² *Cem'u'l-Cevâmi'* (Zâhir ve Müevvel bahsi). *Tefsîru'n-Nisâbüri* (Taberi Tefsiri'nin kenarında), III, 137-138.

teâruz edince (çelişince), yine dinî nass, delâleti kat'î ve muayyen bir akli nass ile çelişince te'vil gerekli oluyor. Bu takdirde te'vil, İslâm mezheplerinin çoğuna göre dinî bakımdan da muteber ve makbuldür.³ Fakat çok kere mütefekkir ve araştırmacılar yanıılıyorlar da. Delil olmayanı delil, kat'î olmayanı kat'î sanıyor, Kur'an ve hadisin birinci derecedeki zâhiri mânasını terk ediyor, zanlarına kapılarak te'vil yoluna sapıyorlar. İşte bu hatalı bir yoldur, bu hatanın meydana getirdiği te'vil de din mantığında muteber sayılmaz.

Makbûl olan te'vilin şartı; bizi buna sevk eden delilin sahih ve kat'î olmasıdır. Eğer şüpheli veya zannî olursa, dinî nastan anlaşılan zâhiri mânayı terk için kâfi bir sebep olamaz ve bundan çıkan te'vil de makbul değildir. Dinî nasları; ortada te'vili gerektirecek, te'vile sevkedecek ve zâhiri mânayı almaya mâni olacak bir mantıkî zaruret bulunmadığı halde, sırf te'vil arzusuna uyarak te'vil edenlere gelince, bunların yaptıklarına te'vil değil, ilmî kıymeti olmayan mânasız bir meşguliyet denebilir.

Durum ne olursa olsun te'vil; herkesin kolayca yapabileceği bir iş de değildir. Te'vil; geniş bir lûgat bilgisi, derin bir üslup anlayışı, dinî naslar hakkında sağlam ve ihatalı bilgi ister. Ayrıca dinî nasları, şu veya bu mezhebin istediğine delâlet edecek şekilde te'vil yoluyla tertip ve tevcih edebilmek çok yorucu bir çalışmaya muhtaçtır. İşte bu sebeple, fikir ve görüşlerini yayan, onlar için mücadele eden ve hasımların itirazları karşısında onları savunan mezhep sahipleri; kendi prensiplerine istidlâl, onları müdâfaa, Kur'an ve Hadis'ten makbul ve mantıkî bir şekilde bunları çıkarmak hususlarında maharet kazanmak için geniş bir kültüre ve derin tecrübelerle muhtaç olmuşlardır.

Biz bu açıdan, çeşitli mezheplerin mücadele ve ihtilaflarının neticesi olan geniş ve çeşitli fikir hareketlerine bakınca şu faydalarını inkâr edemeyiz: Bu mezhepler daima prensiplerini dinî naslara dayanarak izâh, müdâfaa ve ispata mecbur olduklarından bu sayede İslam düşüncesi genişlik, derinlik, çeşitlilik ve metod kazanmıştır.

³ bkz.: *Tefsîru'n-Nisâbûrî*, II, 137-138.

Şimdiye kadar, mezhebin esasları karşısına engel ve problemler çıkaran nassın Kur'an nassı olması karşısında mezhep ve fırkaların durumunu inceledik. Bu nass Peygamberimizin hadisi olursa, bu hadisin bize geliş yolu -ki burada maksadımız âhâd yoluyla rivayet- tir- birçok ihtimal ve zanlara maruz bulunmakta, buna itimad derecesinden zayıf bulunmaktadır.

Bu sebeple mezhepler, hadisle kendi prensiplerine istidlâl hususunda tutumlarını değiştirmişlerdir. Bunu şu şekillerde özetlemek mümkündür:

1. Hadis kendi kaidelerine uyarırsa onu kabul eder ve onunla istidlalde bulunurlar.

2. Mezhebine delil kılacak bir hadis bulamadığı zaman, kendi görüşlerine temel kılacak hadisler uydururlar.

3. Hadis kendi görüşlerine aykırı olursa bu takdirde de iki tutumları vardır:

a. Delil olarak kabul etmezler; bu tutum daha ziyade itikâdi meselelerde görülür. mesnedleri şudur: Hadis âhâd yoluyla gelmiştir, itikad mevzûunda âhâd yoluyla gelen hadisler kâfi değildir. Bu hususta ancak mütevatir ve kat'i nass kabul edilebilir, bu ise Kur'an'dır.

Dikkat edilirse bu durumda mezhep, hadisin Peygambere aidiyetini inkâr etmiyor, fakat istidlâl hususunda bu kâfi değildir diyor.

b. Peygambere ait bir hadis olduğunu inkâr edip, ona aidiyetini reddederek uydurulmuş olduğunu iddia ederler.

Bundan anlaşıldığı üzere mezhepler arasında cereyan eden gelen devamlı ve keskin ihtilaflar onları iki şeye sevk etmiştir:

1. İhtiyacını karşılamayan ve işine gelmeyen hadislerin Peygambere aidiyetini inkâr ederek onların uydurulmuş olduğunu iddia etmişlerdir.

2. Görüşlerini takviye için devamlı olarak dinî naslara muhtaç olduklarından hasımların karşısında delil ve hüccet olsun diye hadisler uydurarak bunları Peygambere isnâd etmişlerdir.

MEZHEPLER TETKİKİNİN ÖNEMİ

Mezheplerin usûl ve prensiplerini bilen kimse, asırlar boyunca İslâm düşüncesinin aldığı yönler tesir eden uzak ve yakın sebepleri anlamış olur. Her fırkanın İslâmî naslara bakışı ve onları anlayışı, mezhebe ait itikadlar çerçevesinde olacağı gibi, fırka ve mezhep sâliklerinin Rableri, şahısları vs. diğer insanlar karşısındaki davranışları da bu itikadlara uygun ve bunların gerektirdiği şekilde olacaktır.

İslâm mezheplerini ve bu mezheplerin metotlarını tetkik, bunların prensip ve anlayışlarını inceden inceye mukayese şu iki maksatla yapılırsa bize, tecrübeye dayalı bir şekilde İslâm'ı daha iyi anlamakta yardımcı olur:

a. Uzun zaman yaşamış bulunması kuvvetine ve asaletine yapılan tecrübe ve denemeler doğruluk ve uygunluğuna delâlet eden fikir ve anlayışları almak.

b. Tecrübenin, zayıflığını ve dinî nasların yanlış anlaşılması bulunduğunu gösterdiği fikir ve anlayışları da kabulden uzak tutmak.

Daha önce söylediğimiz gibi mezhebin mânası: İslâm dinini hususi bir şekilde anlayış ve tatbiktir. Bu da muayyen bir grubun din olarak kabul ettiği usûl, kaide ve itikadlara dayalıdır. İslâm mezheplerini tetkik, bu mezheplerin kaide, itikad ve hedeflerini öğrenmek aslında, çeşitli zaman ve muhitler içinde bulunan İslâm ümmeti arasında İslâm dininin hayat ve tarihini tetkik etmek gerekir. İslâm'ın hayatını kavmi içinde, İslâm'ın, geniş kültürünü İslâm ümmetleri içinde tetkik eden kimse, bunlara tesir eden gerçek sebep ve amilleri bilmedikçe bu hayatı anlayamaz. İslâm'ın hayat ve kültürü, İslâm muhiti içinde yaşayan fırka ve mezheplerin görüş ve itikadlarının geniş çapta tesiri altında kalmıştır.

MEZHEPLERİ NASIL TETKİK EDECEĞİZ?

Elimizde bulunan İslâm mezhepleri hakkındaki kitapları, bu mezhepleri incelerken tatbik ettikleri metot bakımından -umumi olarak- iki grupta toplayabiliriz:

Birinci grup: Problem veya mevzuları araştırmaya temel yapıyor, sonra şahıs ve fırkaların, bu meseleler etrafındaki izah ve istidlalle-riyle alâkalı görüşlerini zikrediyor. Bu tetkik usûlünde esas, başka bir deyişle başlangıç noktası bizzat hâdise ve mezhebin izâhı oluyor, sonra da bu hâdise ve mesele yapımcılarının fikir ve görüşleri geliyor. Bu metodun özelliği, ileri sürülen bütün görüşleri arz etmek, bir yerdeki bir mesele veya mevzûa -herhangi birine- girmektir. Bu metot, bu yolla okuyucuya, bütün görüşleri karşılaştırmak ve birisini tercih etmek imkânı vermektedir. Bu metot mezhep veya re'yi ortaya koyuyor fakat bu mezhep veya görüşün sahibi “firka veya şahıs olarak” meçhul kalıyor.

İkinci grup: Tetkike temel olarak mezheplerin sahipleri durumunda olan şahıs ve fırkaları alıyor, sonra da bu firka veya şahıslara ait olan muhtelif meselelere dair görüş ve nazariyeleri zikrediyor. Bu metot da “Şahıs olsun firka olsun” mezhep ve görüşün sahibini ortaya koyuyor, sonra da onun görüşlerini bir yerde toplu olarak veriyor, öyle ki mezhep sahibinin görüş ve düşüncesinin hududu açık ve seçik olarak ortaya çıkıyor. Fakat bu mezhep karşısında diğer şahıs ve fırkaların muvafık veya muhalif görüşleri “mezkûr metodun sahiplerince” sükût geçiliyor, zikredilmiyor.

Bu iki metottan faydalanmakla beraber biz, İslam mezheplerini ve bu mezheplerin tarihini tetkikte üçüncü bir yolu seçmiş bulunuyoruz: Biz araştırmaya temel olarak, mezheplerin zuhurunu temel teşkil eden, onların var olmalarına sebep ve âmil kabul edilebilecek olan hâdiseleri alıyoruz. Bu hâdiselerle, bunların İslam cemiyeti üzerindeki tesirleri ve muhtemel bulunan çeşitli aksülamellerini bir kere teşhis ve tespit ettikten sonra bunların neticelerine vukûfumuz ve bu neticeleri tetkik edebilmemiz kolaylaşmaktadır. Bundan sonra bizim tetkik için mevzûumuz, bu hâdiselerden doğan fikrî problem veya problemler olmaktadır. Biz bahis mevzuu problemde herhangi bir fırkanın görüşlerini “bu fırkanın reisi veya ileri gelenlerinin sözleriyle temsil ederek” verirken aynı fırkanın, diğer meseleler üzerindeki görüşlerini de eğer varsa arz ediyoruz.

İLK ŞEKLİYLE MEZHEPLER VE BUNLARIN İÇİNDE EHL-İ SÜNNETİN DURUMU

Daha önce mezhebin; muayyen bir şahıs veya fırkanın, İslâm dininin naslarını (kitap ve sünneti) anlayışından ibaret olduğunu, bu anlayışın mezkûr şahıs veya fırkanın dinî hayatında kullandığı muayyen kaide ve usûle istinâd ettiğini söylemiştik. Aynı zamanda bu, dinin aslını teşkil eden itikada aid naslara olduğu gibi “İslâm şeriatı veya İslâm fikhî” denilen fer’î işlere dair naslara da şâmilidir.

Bu geniş ve şâmil manasıyla “mezhep”i, İslâm âlimleri iki mânada kullanmışlardır:

a. Aslî ve itikadî,

b. Fer’î ve amelî. Yani mezhep tabiri İslâm âlimlerince bu iki mânada da kullanılmıştır. Bu sebeple; Ehl-i sünnet mezhebi, Mu’tezile mezhebi, Şiâ mezhebi, Havâric mezhebi vb. demişler ve bununla mezkûr fırkaların itikadî mezhebini kastetmişlerdir. Kezâ; Ebû Hanife Mezhebi, Mâlik Mezhebi, Şafî Mezhebi, Ahmed b. Hanbel Mezhebi vb. demişler ve bununla da mezkûr müctehidlerin her birine ait fikhî ve teşri mezhebi kasdeylemişlerdir.

Biz de İslâm mezheplerini ve tarihini, İslâm dininin usûl ve fûrûuna şâmil bu geniş mânasıyla alıyor, tetkikimize önce itikadî mezheplerle giriyoruz. Bunun arkasından da fikhî ve fer’î mezhepleri ele alacağız.

İLMÜ’L-MAKALÂT

Şu da var ki eski İslâm âlimleri, Ehl-i Sünnet mezhebine muhalif bulunan diğer itikadî İslâm mezhepleriyle alakalı bu mevzûa başka isimler vermişler, “Makâlât, İlmü’l-Makâlât, İlmü’l-Makâlâti’l-Fırak” gibi isimler koymuşlardır. Daha sonraları da “Milel ve Nihal” ismiyle yâdetmişlerdir. Bütün bu isimlerle yazılmış kitaplar bize intikal etmiştir. Biz bu isimleri bırakıp da daha öteye, bunların seçilmesine sebep olan faktörlere bakınca, Ehl-i Sünnet’le, onlara muhalif fırkalar arasındaki alâkaya dair oldukça önemli bilgiler elde etmekteyiz.

Öyle görünüyor ki bu mevzû için kullanılmış en eski isim: “Makâlât, İlmü’l-Makâlât, İlmü’l-Makâlâti’l-Fırak”tır. İlk zamanlarda

herhangi bir görüşünü açıklayıp anlatan İslâm fırkalarının sözü kısa idi. Her mevzûu ancak bir “Makâle” şeklinde alır, muayyen bir meseleden bahsederdi. Şu veya bu mezhebin, o meseleye dâir istidlâlîni, kendi görüş zâviyesinden aksettirirdi. İşte bu bahse “Makâle”, bunları yazanlara da “Ashâbu'l-Makâlât” denirdi.

Şu da buna delalet etmektedir ki ilk zamanlarda ilm-i kelam mevzûunda –ki bunlar Ehl-i Sünnet'ten değillerdi- bu ilmin bahis başlıklarında şu tabiri kullanırlardı: “Şu mevzûda kelâm, bu mevzûda kelâm vb.”. İşte bu sebeplerle aynı mevzû “İlm-i Kelâm” ismini almıştır.⁴

İşin başlangıcında, kelamcılar gibi bu “Makâlât sahipleri de Ehl-i Sünnet veya Ehl-i Hadis'in dışında kalan kimselerdi.

Ehl-i Sünnet veya Ehl-i Hadis: Rasûl(s.a.v.)'den kendilerine intikal eden Kur'an ve Sünnet'i olduğu gibi muhafaza eden, ikisini veya ikisinden birisini siyasi, ictimâî veya ecnebî bir tesirin telkin ettiği muayyen bir görüşe götüren te'vil ve telkini, bu mirasa sokmayan gruptur.⁵

Kendilerini muhafazakâr diye vasıflandırdığımız bu grubun, peygamber devrinden sonra ortaya koydukları müdafaaya muhtaç yeni görüş ve makaleleri mevcut değildi. Diğer Müslüman grupların meydana getirdiği makale sahipleri, bu muhafazakâr zümreye, Kur'an ve hadisin ihtiva ettiği bazı mevzûular hakkındaki anlayışlarıyla, Kur'an ve Sünnet'in, teşrî, siyaset ve akide mevzularıyla alakalı ve onlara ait bazı tatbikat hususunda muhalefet ediyorlardı.

İşte bundan dolayıdır ki makale sahiplerinin Ehl-i Sünnet ile ilk münasebetleri muhalefet ve karşılaşma şeklinde teessüs etmiştir. Muhafazakâr olan Ehl-i Sünnet'in de her yeni görüş, her yeni muhalefet ve her yeni tefsir karşısındaki tek ve değişmez görüşü şu olmuştur: “Bu görüşler sonradan ortaya çıkmış bid'atlarıdır, bunları kabul edenler sapıklardır.”

⁴ Şerhu'l-Mekâsid, II/5.

⁵ Bağdâdî'nin, *el-Fark Beyne'l-Fırak* (Muhammed Bedr baskısı) isimli eserinin 15. sahifesinde (Ehl-i Sünnet itikadının bir tarifi varsa da son zamanlara aittir.

Burada iki nokta üzerinde durmamız iyi olacaktır:

1. Nokta:

İsmi Makâlât olan ilk kitapların eski olan müellifleri Ehl-i Sünnet'ten değillerdir. Mesela bunlardan:

Yemân b. Riâb'ın *Makâlât*'i. Bu zat meşhur Havaric müelliflerindedir.

Haricilere ait *Makâlât*'tan müstakil bir *Makâle* sahibi Neced b. Uveymir'dir.⁶ Bu zat Hanefî Âmir'dir ve Harici reislerinden birisidir.⁷

Kitâbu'l-Makâlât müellifi Muahmmmed b. el-Heysam. Karrâmiyye fırkasından olup Sünni değildir.⁸

Yine *Kitâbu'l-Makâlât* müellifi Ebû'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Belhi- el-Kâ'bî diye meşhûrdur- Bu da Mu'tezile'nin ileri gelenlerindedir.⁹

Görüldüğü gibi *el-Makâlât* ismini alan bütün bu kitapların müellifleri Sünnî olmadığı gibi ihtiva ettiği görüşler de Sünnî olmayanların benimsediği re'y ve görüşlerdir. Ehl-i Sünnet de bu makâlât mevzûunda eser vermeye başladıkları zaman hedefleri, Sünnî olmayan fırkaların görüşlerini beyan etmekten ibaretti. Kendi görüşlerine ise sadece arz için yer veriyorlardı. Hedef bu olduğu için de aynı ismi muhafaza ettiler. İşte Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, büyük bir itikâdi Ehl-i Sünnet mektebinin reisi,¹⁰ kitabına *Makâlâtü'l-İslâmiyyin* ismini veriyor, çünkü bu kitapta, diğer fırkaların, ehl-i sünnete aykırı görüşlerini anlatıyor.¹¹ Keza mülhid ve sapıkların¹² söz ve makalelerini topladığı diğer bir eserine *Cümelü'l-Makâlât* diyor.

⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 258.

⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 258; Müberred, *Kâmil*, II, 129-130.

⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1, 39; İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, I, 197,296, II, 129.

⁹ İbnü'n-Nedîm, 244 (Yazma nüsha); İbn Ebi'l-Hadîd, I, 3,27.

¹⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 257; *Vefâyâtu'l-E'yân*, I, 414; *Kitâbu'l-Ensâb*, 59; es-Subkî, II, 245.

¹¹ *Tebyînu-Kezibi'l-Müfterî*, 130-131.

¹² Aynı eser, 131

Eş'ari'nin bir üçüncü kitabı vardır ki adını *Makâlâtü'l-Felâsife* koymuştur.¹³

Yine Ehl-i Sünnet imamlarından biri olan Ebû Mansûr el-Matûrîdî'nin de *el-Makâlât* adını verdiği bir kitabı vardır.¹⁴

2. Nokta:

Sûryânice, Yunanca veya başka dillerden Arapça'ya tercüme edilen kitaplarda, "*Makale ve Makaalât*" kelimeleri; *Risâle*, *kitâb* veya kitabın bir faslı manalarında -çokça- kullanılmıştır.

Terceme asırları boyunca mütercimler -veya bunların çoğu- Müslüman olmayan kimselerdi. İslâm filozofları da bu kelimeyi onlardan alarak, yabancılardan gelen ilimlerle¹⁵ alakalı eserlerinde "Makâle" kelimesini "Fâsıl" manasında kullanmışlardır. Nitekim yine "Makâle"yi bu mevzuda yazılmış kitab manasında kullanmışlardır.¹⁶

Bu açıklamayla şu neticeye vâsıl oluyoruz:

a. "Makâle ve Makâlât" kelimelerini ya sapık fırka mensupları, Ehl-i Sünnet'e muhalif mevzularda kullanmışlardır,

b. Veya gayr-i müslimle, İslâmî olmayan ve yabancılardan giren ilimlerde kullanagelmışlerdir.

Keza bu isim, İslâmî olmayan ilimlerle, Müslümanlardan Ehl-i Sünnet dışında kalan fırkalara has bir isim olmuştur. Ehl-i Sünnet'in, kendisine muhalif olan bu fırkalara nazarı ise, başlangıçtan beri düşmancadır, bu sebepledir ki biz, Ehl-i Sünnet tarafından, "Makâlâtü'l-Fırak" mevzuunun şöylece tarif edilmiş olmasını garipsemiyoruz: "İlahi itikadlarla alakalı bâtil mezheplerin zaptından bahseden bir ilimdir."¹⁷

Daha sonraki Müslüman müelliflerin kullana geldikleri "*el-Milel ve'n-Nihal*" ismine gelince bunun manası: Dinler ve fırkalar demek-

¹³ Aynı eser, 134

¹⁴ *Keşfu'z-Zunûn*.

¹⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 358-359

¹⁶ Aynı eser, 267

¹⁷ Taşköprüzâde, *Miftâhu's-Saâde*, I, 264.

tir. Çünkü “Milel” dinler, “Nihal” de mezhep ve fırkalar manasına gelmektedir.

İsim üzerinde bu değişikliği yapmaya onları sevk eden faktöre gelince İslâm muhitinin müsamahası içinde çeşitli fikir ve inançların çarpışması faaliyeti daha da genişleyerek İslâmî muhiti taşımış, Müslümanlarca malum bulunan diğer dinlerin de tetkik ve mukayesesine girişilmiştir. Mevzuûn bu şekilde genişlemiş olması, müellifleri, kitaplarının ihtiva ettiği bahislere uygun yeni bir isim bulmaya ve eskisini değiştirmeye sevk etmiştir.

DİNDE FIRKA VE MEZHEPLERE AYRILMANIN HÜKMÜ

Daha önce de söylediğimiz gibi, İslâm dininde bütün fırka ve mezheplerin var oluşları, uzun zaman yaşama şansları, kuvvetli ve zayıf olmaları onların İslâmî nasrlara istinâd etmelerine bağlıdır. Mezhepler ancak bu sayededir ki İslâm’a nisbet edilmekte ve “İslâmî fırkalar” ismini alabilmektedir. Bu fırkaların prensip ve kaideleriyle, İslâm’ın prensip ve kaideleri birbirlerine yakın da olsa, az çok uzakta da bulunsalar hüküm aynıdır.

İslâmî fırkaların doğuşunu tetkik etmek isteyen bir kimsenin bilmesi icap eden şeylerden biri de İslâm dininin bu fırka ve mezheplere ayrılmaya cevaz verip vermediğidir.

MÜSLÜMANLARIN BİRLEŞME ZARURETİ:

“Hepiniz Allah’ın ipine sımsıkı sarılın ve birbirinizden ayrılmayın”¹⁸

“Birbirinizle çekişmeyin, aksi takdirde yılgınlığa düşer zaafa uğrarsınız.”¹⁹

“Şüphesiz ki bu yol benim dosdoğru yolumdur. Öyleyse bu yolu tutun. Sakın başka yolları tutmayın. Çünkü onlar sizi Allah yolundan ayırır.”²⁰

¹⁸ 3. Âli İmrân, 103.

¹⁹ 8. Enfâl, 46.

Bu ve benzeri âyetlerde Kur'an-ı Kerîm Müslümanlara birleşmeyi, Kur'an'a (Allah'ın ipine) sarılmayı emretmekte, çekişmeyi ve ayrılığa düşmeyi men etmekte ve ayrı düşmenin gerileyişi ve yıkılışı doğurduğunu beyan etmektedir.

GÖRÜŞ AYRILIĞININ SEBEBİ:

İnsanlar arasında görüş ayrılığının ilahi bir kanun olduğunu söylemeliyiz. Zira Rasûlüllah (s.a.v.) den şöyle bir hadis rivayet edilir: “Yahudiler yetmiş bir veya yetmiş iki fırkaya ayrıldılar. Hıristiyanlar da yetmiş bir veya yetmiş iki fırkaya ayrıldılar benim ümmetim ise yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır.”²¹

Başka bir rivayette hadis şöyledir: “Haberiniz olsun ki, sizden önceki kitaplılar 72 fırkaya ayrıldılar. Benim ümmetim ise 73 fırkaya ayrılacaktır. Bunların 72'si Cehennem'de biri Cennette'dir ki, o da cemaattir.”²²

Tirmizi'nin sahihindeki rivayeti de nakledeyim: “...İsrailoğulları 72 fırkaya ayrıldılar. Benim ümmetim ise 73 fırkaya ayrılacaktır. Biri müstesna hepsi ateştedir. Onlar kimlerdir ey Allah'ın elçisi diye sorulduğunda buyurdular ki “Benim ve ashabımın yolunu tutanlardır.”²³

Rivayet şekli ne olursa olsun bu hadis Allah'ın insan topluluklarındaki değişme kanunu Peygamberin ağzından izah etmekte, beşeriyetin maddi ve manevi varlığında meydana gelecek tekâmül ve değişimin neticelerinden haber vermektedir. Başka bir deyişle, zikir edilen hadis insan topluluklarındaki maddi ve manevi değişimin gerektirdiği zaruri bir neticeyi izah etmektedir. Şöyle ki insanlar, cemaat halinde, ilk teşekkül sıralarında kendi hayatlarının seyrini idare eden maddi ve manevi değer ve ölçüleri daima ve yeneden tetkikten geçirirler. Bu değer ve ölçüler olduğu gibi kalıp devam

²⁰ 6. Enâm, 153.

²¹ Ebû Dâvud, *Sünen*, II, 503.

²² Ebû Dâvud, *Sünen*, II, 503.

²³ Tirmizî, *Sahîh ve Şerhi*, X, 108 vd.

etmeli mi, yoksa cemiyetin ulaştığı tekâmül ve değişiklik uyarınca bunlara yeniden şekil ve mâna vermeli, tadil etmeli veya tamamen değişmeli mi?

Evet bahis mevzu ettiğimiz hadis bütün bunlara işaret etmektedir. Hadis bundan başka cemiyetleri idare eden değer ve ölçülerin anlaşılması ve değerlendirilmesi mevzuunda görüş ayrılığının da olacağını haber vermektedir.

Denebilir ki: Peygamber efendimizin bu sözleri İslâm cemaatinin geleceğini izah eden uzak görüşlülüğünün bir ifadesi olduğu gibi, Resulullah'ın insan psikolojisini, insan hayatına ve tefekkürüne yön veren âmilleri ne kadar derinden kavradığının da açık bir delilidir.

Zikredilen hadisten anlaşılacağı üzere manevi değerlerin manalandırılması hususunda ayrı ayrı fikirlere sahip olmak icimâî bir vâkiadır, tekâmül etmekte olan hiçbir insan topluluğu bundan müstağni kalmaz. Binaenaleyh İslâm cemiyetinin de -diğer cemiyetler gibi- bu ihtilafa maruz kalması kaçınılmaz bir zarurettir. Fakat ihtilaf ve ayrılıklarda ileri gitmek başıboş kalmak ve dolayısıyla İslâm'ın ana temellerinden uzaklaşmaya yüz tutmak elbette ki bizat Müslümanlığı zayıflatır ve zamanla bütün hususiyetlerini gidebilirirdi. İşte bu sebeptendir ki görüş ayrılıklarının sınırlarını tesbit etmek üzere, yukarıda bazı örneklerini sunduğumuz âyetler gelmiştir. Bu âyetler, fikirler çoğaldığı, yollar önümüzde dallanıp budaklandığı takdirde, mutlaka benimseyeceğimiz şeyi bize göstermiştir. Bu da “Hablullah=Allah'ın ipi” diye ifade edilen Kur'an'dır. “Habl”; eşyayı birbirine bağlayan bağ demek olduğuna göre, “hepiniz Allah'ın ipine (Habl) sınıksız sarılın” emri şu manaya gelir: Müslümanlar, görüşleri birbirinden ne kadar ayrı olursa olsun, bir alakayı devam ettirmeleri ve bir noktaya bağlı kalmaları icap eder. Bu “vâsıtâtü” olarak onları Allah'a ulaştırır. Kendi aralarında onları birbirine bağlar. Aynı zamanda bu, İslâm'ın büyük ve külli prensipleri tarafından çizilen kurtuluş dairesinin dışına çıkmalarını da önler.

Mü'minin Allah'la ve Müslüman kardeşleriyle münasebetlerini devam ettirecek, ona selameti, dünyada İslâm kardeşliğini, ahirette de kurtuluşu sağlayacak şey, onun Allah'ın ipine (Kur'an'a) sıkıca tutunmasıdır, demiştik. Bu yine Kur'an'da Sırât-ı Müstakîm'e (dos-

doğru yola) uymakla tefsir ve tahdid edildiği gibi²⁴ yukarıda zikredilen hadiste de Tirmizi'nin rivayetiyle şöyle çerçevesiştir: "Benim ve ashabımın takip ettiği yol." Peygamber efendimizin beyanlarının açık manasını bir defa daha belirtelim: Kurtuluşa erecek fırka (fırkâ-yı nâciye) benim ve bana uyan ashâbımın takip ettiği yolu tutanlardır. O halde Peygamberin ve Ashâbının takip ettikleri yolun ana hususiyetleri nelerdi? Bunları belirtmemiz icap edecektir:

Gerek Kur'an'da ve Hadis'te imanla küfür arasında kesin bir sınır çizen dini delillere umumi bir bakış, gerekse Rasulullah'ın hayatında bu delillerin tefsir tarzının ve hayata tatbik şeklinin gözden geçirilmesi: Müslim ve gayr-i Müslimi birbirinden ayırt eden bu ana hususiyetlerin şunlardan ibaret olduğunu ortaya koyar:

1. Âlemin yaratıcısı olan ve kemal sıfatlarıyla mevsuf bulunan tek Allah'a iman.
2. Nübüvvet ve Peygamberlere imanla onların sonuncusunun Muhammed(s.a.v.) olduğunu kabul etmek ve aynı zamanda İslâm şeriatını getirmiş bulunduğunu kabul.
3. İnsanın, hayatında yaptıklarının neticesini bulacağı ahiret gününe iman.

İşte bunlar iman esaslarıdır. Müslümanlar Rasulullah(s.a.v.)'in devrinde bunlara inanıyor ve bunların muktezasına göre amel ediyordu. Peygamber Efendimiz de bunlara inanan bir kimsenin İslâm dinine girdiğini, dünyada İslâm cemaatinin haklarından istifade edebileceğini, ahirette kurtuluşa ereceğini kabul ediyor; bunların tümünü veya bir kısmını inkar eden bir kimsenin ise İslâm dininden çıkacağını, dünyada müslümanın elde ettiği haklardan mahrum kalacağını, ahirette de azâba dũçâr olacağını beyan ediyordu.

Bu izah bizi şu neticeye götürür: Peygamber (s.a.v.)'in asrından sonra, hangi devirde ve hangi fırka veya mezhepten olursa olsun, zikredilen üç esasa, Hz. Peygamberin muasırlarının inandığı gibi,

²⁴ "Şüphesiz ki bu yol benim dosdoğru yolumdur. Öyleyse bu yolu tutun. Sakın başka yollara uymayın. Çünkü onlar sizi Allah'ın yolundan ayırırlar." (6. Enâm, 153)

iman eden her Müslüman onlar gibi fırka-i nâciye'de olduğunu umabilir. Çünkü O, peygamber ve ashabının takip ettiği yolu takip etmiş oluyor. Bu izah, kanaatimizce İslâm esaslarının ve geniş görüşlülüğünün icap ettirdiği bir izahdır. Bu izah elde bir delil olmadan, Allah'ın geniş rahmetini daraltan ve firkâ-i nâciye'yi şu veya bu fırkaya hasreden mezhebi izahların fevkinde bir seviye taşır.

Allah'ın sıfatlarının bazılarının kabul veya red mevzuunda, va'd ve vâid'in tefsirinde, mürtekb-i kebîre'nin hükmü ne olacağına, kaza-kader meselesinde, Hz. Ebu Bekr'le Hz. Ali'den hangisinin efdal olduğu hususunda ve bunlara benzer, yukarıda mezkûr dinin üç temelinde temas etmeyen mevzularda, Rasulullah(s.a.v.)'dan sonra zuhur eden bazı ihtilaflar vardır. Bunlar hakkında herhangi bir şekilde görüş beyan etmek, herhangi bir kimseyi İslâm'a ne idhal eder, ne de ondan çıkarır. Bu mevzularda muayyen bir görüşün taraftarı olmak, insanı olsa olsa mezheplerden birine mensup kılar. Onu mesela; Sünnî, Mu'tezilî, Şii veya Haricî yapar.

Bu sebeple firkâ-i nâciye'yi sadece Ehl-i Sünnet'e hasretmek veya Ehl-i Sünnet'ten Eş'ariye'ye, yahut da Şiâ-i İmamiyye'ye tahsis etmek mezhep taassubunun ötesine geçmeyen bir izah şekli olur. Yoksa bu, İslâm esaslarının gerektirdiği İslâmî bir izah değildir.

Yukarıda bahis mevzu edilen hadiste (سبعين) kelimesi geçmektedir. Yedi, yetmiş, yedi yüz, yedi bin, yetmiş bin sayıları Kur'an'da ve Hadis'te iki mânada kullanılır:

Birincisi: Hakikaten zikredilen sayının kastedilmesidir. Bu mevzu teşri ile alakalı bulunduğu, yahud sayıyı tahdid etmenin lüzumlu olduğu bir hükmün ifade edilmesinde kullanılır. Meselâ: "(Hacc menâsikinde kurban kesmesi icab ettiği halde kurban) bulamayan kimse hac günlerinde üç, döndüğünüz vakit yedi gün olmak üzere oruç tutmalıdır ki bu tam on gün eder."²⁵ ayeti ile "yedi kimse var ki; kendi gölgesinden başka hiçbir gölgenin bulunmadığı günde

²⁵ 2. Bakara, 196.

Allah onları gölgelendirir...”²⁶ “Yedi yerde namaz câiz değildir...”²⁷ hadislerindeki “yedi” sayıları gibi. Şu ayet de bu kabildedir: “Mısır padişahı dedi ki: Ben rüyamda yedi arık ineğin, yedi semiz ineği yediğini, yedi yeşil başakla diğer yedi kuru başak gördüm...”²⁸

İkincisi: Yedi, yetmiş... gibi sayılardan mübalağa ve çokluğun kastedilmiş olmasıdır. Meselâ: “O Allah’tır ki yedi göğü ve onlar kadar yeri yaratmıştır.”²⁹ ayetinde olduğu gibi. Kanaatimizce İslam ümmetinin yetmiş üç fırkaya ayrılış hadisi de bu kabildendir. Yoksa hadisin manası, (سبعين) kelimesinin hakiki sayısı maksud sanılarak, Müslümanlar tam yetmiş üç fırkaya ayrılacaklar demek değildir. Burada sayı tahdîd edilmeksizin birçok fırkalar kastedilmiş olmalıdır.

İslâm mezhepleri mevzuunda eser yazan Müslüman âlimlerin çoğu hadisin hakikaten yetmiş küsur sayıyı kast ettiğini sanmışlar ve bu kadar fırkayı bulup izah etmek için çaba sarf etmişlerdir. Fakat bunca gayretlerin ciddî bir mahsulü de görülmemiştir.

İslâm fırkalarının Yahudi ve Hıristiyan fırkalarından fazla oluşuna gelince -ki onların fırkalarının yetmiş iki, İslâm fırkalarının ise yetmiş üç olduğu hadiste zikredilmişti- kanaatimizce bunun sebebi İslâm’ın tabiatında, diğer dinler arasındaki hususiyetinde ve Müslümanlara verdiği fikir hürriyetinde mündemiçtir. Bu mevzuî ilerde izah edeceğiz.

Meşhur müsteşrik Ignaz Goldziher, Rasûlullah(s.a.v.)’in “İslâm ümmetinin yetmiş üç fırkaya ayrılacağına” dair hadisini şöyle izah etmiştir: Peygamber, İslâmî fırkaların Yahudi ve Hıristiyan fırkalarından fazla olacağını söylemekle -adeti olduğu vech ile- Müslümanların çokluğu ile iftihar etmek istemiştir.³⁰

²⁶ el-Câmiu’s-Sağîr (سبعة) maddesi.

²⁷ el-Câmiu’s-Sağîr (سبعة) maddesi.

²⁸ 12. Yusuf, 43-48.

²⁹ 65. Talâk, 12.

³⁰ *Muhtasaru’l-Fark beyne’l-Fırak*, Mukaddime.

Goldziher bu sözünde eğer ciddi ise, Hz. Peygamber'in ümmetinin yetmiş üç fırkasının, yetmiş ikisinin cehenneme girmesiyle öğünmesi bahis mevzuu olamaz.

İSLAM MEZHEPLERİNİN DOĞUŞU VE HAZIRLAYICI SEBEPLERİ

İslami fırka ve mezheplerden söz etmeden evvel bunları doğuran sebep ve âmillerin tetkik planını göstermek doğru olur.

1. Dahili sebepler:

- a. İslam dininin tabiat ve karakteri,
- b. Kur'an ve Hadis'in üslubu
- c. Çeşitli fikirlerin doğmasına vesile olan dahili ihtilaflar.

2. İslam muhitine girmiş yabancı kültürlerin meydana getirdiği hârici âmiller:

Bu da iki şekilde olmuştur:

- a. Terceme yoluyla. Müslümanlar arasında ulûm-ı evâil diye meşhur olan yabancı kültürlerin Arapçaya tercemesi.
- b. İslamdan önceki dinlere ve medeniyetlere bağlı bazı gayr-ı Arab'ın İslâm'ı kabul edişleri yoluyla.

Şimdiye kadar verdiğimiz izahatta görüldü ki Rasulullah(s.a.v.)'in zikri geçen hadisi, Müslümanlar arasında, ihtilaf zuhurunun her insan topluluğunda vukuu tabii olan ilahi olan kanunlardan olduğunu ifade etmektedir. Şu kanaatımızı da tekrar hatırlatalım: Müslümanların fırkalara ayrılışında Yahudi ve Hristiyan fırkalarına fâik oluşu İslâm'ın tabiat ve karakterine ve aynı zamanda onun insanlığa getirdiği fikir ve vicdan hürriyetine râcidir.

Artık şimdi mezheplerin doğuşuna tesir eden amillerin tafsilatına geçebiliriz.

Mevzua mukaddes kitabımızın bu sahada icra ettiği te'siri beyan etmekle başlayalım.

KUR'AN-I KERİM

Hem akîde hem de amel bakımından İslâm dininin kaynağını teşkil eden Kur'an'ı her vahiy gelişinden sonra, Peygamber(s.a.v.) ashâbına okur ve öğretirdi. Hz. Peygamber nâzil olan her âyetin tedvîn edilip yazılmasını emrederdi. Bu yazma işini vahyin nüzûlünden sonra kendisinin memur ettiği ve İslâm tarihinde “vahiy kâtipleri” diye tanınan kâtipler yapardı. Tarih, bu kâtiplerin isimlerinden bazılarını bize nakletmiştir: Dört halife, Zeyd b. Sabit, Muaviye b. Ebi Süfyân ve başkaları.³¹

Ashâb-ı Kirâm Kur'an'ı ezberlemeye ehemmiyet vermiştir. Gerçi ashâbın çoğunluğu, Kur'an'ın bazı sûre ve cüzlerini ezberlemekle iktifa etmişse de “Hafızlar” diye isimlendirilen bir kısmı vardır ki Rasulullah'nın hayatında Kur'an'ın tümünü ezberlemiştir. Medine'deki Ehl-i Kitab'a yakın olmaları hasebiyle okuma-yazmayı öğrenen bu zevât, tabiatıyla Ensârdandır. Ensârın dışında da bazıları Kur'an'ın tamamını ezberlemiştir.³²

İşte bazıları tarafından tümü, bazılarınca da parça parça ezberlenmiş ve nüzûlünden itibaren tam metniyle Müslümanların elinde mevcut bulunan Kur'an-ı Kerim'de birçok ayetler vardır ki kadın, erkek, istisnasız bütün Müslümanlara açıkça şunu emretmektedir: Kur'an'ı iyice tetkik edin, düşünün. Ayetlerinin manalarını anlamaya, ondan kutsî ilmi ifade eden aklî deliller çıkarmaya çalışın, zanla hüküm vermeyin, zan mertebesinde kalmayın.

İşte bu ayetlerden bazı örnekler:

“O öyle mübarek bir kitaptır ki ayetlerini, akılları alabildiğine düşünsünler ve akl-ı selim sahipleri ibret alsınlar diye sana indirdik.”³³

“Kur'an'ı inceden inceye düşünmüyorlar mı? Yoksa onların kalpleri üzerinde kilitleri mi vardır?”³⁴

³¹ Şerhu'l-Mevâhib, III, 336.

³² Şerhu'l-Mevâhib, III, 336.

³³ 38. Sâd, 29.

“Bu hakk sözü iyice düşünmediler mi? Yoksa kendilerine, geçmiş atalarına gelmeyen bir şey mi geldi?”³⁵

“Onlar Kur’an’ı inceden inceye düşünmüyorlar mı? Eğer Allah’tan başkası tarafından gönderilmiş olsaydı, şüphe yok ki, içinde birçok tutmazlıklar (tenâkuzlar) bulurlardı.”³⁶

“Sana da Kur’an’ı indirdik. Kendilerine gönderilenin ne olduğunu insanlara açıkça anlatasın ve onlar da düşünsünler diye.”³⁷

“De ki benim size tek bir öğüdüm var: Allah için birer ikişer huzuruma gelin, sonra da iyice düşünün.”³⁸

“Habibim! Sen geçmişte olan bitenleri anlat ki düşünsünler.”³⁹

“İşte bu misalleri, insanlar düşünsünler diye irad ediyoruz.”⁴⁰

Verdiğimiz bu izahatın neticesi şu: Kur’an, ilk nüzülünden itibaren kısmen veya tamamen hafızalara alınmış, yazıyla tespit edilmiştir. Böylece tahriften kat’î şekilde korunmuş oldu. Zira herhangi bir cüretkarın cüreti anında Müslümanlar tarafından bilinecektir. İşte bu kitap akli, fikri, muhakemeyi kullanmayı, inceden inceye düşünüp tetkik etmeyi defalarca emretmekle; Müslümanları, tasavvurun fevkinde bir süratle düşünmeye, anlamaya ve ondan ahkâm çıkarmaya fiilen sevk etmiştir.

Kur’an-ı Kerim’in bu emirleri kadın, erkek her müslümana şamil olup hiçbir zümreye hasredilmemiştir. Binaenaleyh anlama melekesine sahip olan her Müslüman, Kur’an’ı anlamak gayesiyle, okumaya ve ondan ahkâm çıkarmaya mecburdur.

“Sana da Kur’an’ı indirdik. Kendilerine gönderilenin ne olduğunu insanlara açıkça anlatasın ve onlar da düşünsünler diye”⁴¹ mealin-

³⁴ 47. Muhammed, 24.

³⁵ 23. Mü’minûn, 68.

³⁶ 4. Nisâ, 82.

³⁷ 16. Nahl, 44.

³⁸ 34. Sebe’, 46.

³⁹ 7. A’raf, 176.

⁴⁰ 59. Haşr, 21. Bu mevzuda Kur’an’da çok ayet vardır. Meselâ; 3. Âli İmrân, 191; 10. Yûnus, 24; 13. Ra’d, 3; 30. Rûm, 8, 21; 7. A’raf, 183.

deki ayet-i kerime, Rasulullah'ın Allah tarafından iki şeyle memur olduğunu göstermektedir:

1. Kendisine vahyolunanı bütün Müslümanlara tebliğ etmek. "Ey Peygamber! Sana rabbinden indirileni tebliğ et."⁴²

2. Bu vahyin izahı, şerhe muhtaç olan yönlerini şerhi ve gerektiği takdirde hayatta tatbik şeklinin gösterilmesi. Rasûlullah (s.a.v.) sözle, amelle ve bir de -huzurunda işlenen fiilleri reddetmeyip rızâ göstermek sûretiyle- takriiriyle tebliğ vazifesini ifa etmiştir.

Böylece asr-ı saâdetde İslâm anlayışı; Rasûlullah'ın anlayışına münhasır ve bağlı kalmıştır. Bununla beraber onun hayatında ve vefatından biraz önce olmak üzere cereyan eden iki mühim hadise vardır ki mevzuumuz bakımından hususi bir ehemmiyet taşırlar.

Birincisi; Veda Haccında. Hz. Peygamber veda hutbesinde Allah'ın kitabına sarılmayı emretmiştir.⁴³

İkincisi; Ölüm hastalığında. Şöyle ki Hz. Peygamber ölüm döşeninde iken ashâbın bazıları, kendisinden, vefatından sonra üzerinde ittifak edecekleri ve bu sayede ihtilafa düşmekten korunacakları bir vasiyette bulunmasını, bir yazı yazılmasını istediler. Huzurunda bulunan Ömer b. el-Hattab (r.a.) -Veda hutbesindeki Kitabullah'a sarılma öğüdüne istinad etmiş olacak ki- "Bize Allah'ın kitabı kâfidir."⁴⁴ Dedi. Hz. Peygamber Ömer'in bu sözünü reddetmeyerek kabul etti.

Bu iki hadiseden çıkardığımız netice: Peygamber (s.a.v.), Kur'an'ın anlaşılması ve hayata tatbiki mevzuunda ümmetini irşad etme vazifesini üzerine aldıktan sonra hayata veda ederken vazifesini ikmal sadedinde son hareket olarak -yukarda zikri geçen örnek ayetlerin de emrettiği gibi- ümmetine, ihtiyaç halinde, Allah'ın kita-

⁴¹ 16. Nahl, 44.

⁴² 5. Mâide, 67.

⁴³ İbn Hişam, *Sîretü'n-Nebeviyye*, Dâru'l-Cil, Beyrut 1411, VI, 10. (SK)

⁴⁴ Buhârî, *Sahîh*, thk.: Abdurrauf Sa'd, İstanbul trz., I, 36. (Kitâbu'l-İlm, 39) (SK)

bına başvurmalarını, onu anlamaya çalışmalarını ve ona güvenmelerini tavsiye etmiştir.

Nihayet Allah'ın elçisi rabbine kavuştu. Bütün Müslümanlar, din ve dünya işlerinde, Kur'an ve hadisle karşı karşıya kaldılar. Onlar zekâ ve kültürlerine bağlı olarak, pek tabii ki, aynı anlayış derecesinde değillerdi. Binaenaleyh Allah'ın emrine uyararak Kur'an'ı anlamaya yönelince anlayışları çeşitli olmuş, muhtelif görüşler beyan etmişlerdir.

Müslümanların şu veya bu mevzuda görüşlerinin çeşitli oluşu şaşılacak bir şey değildir. Şayet her mevzuda onların anlayışları aynı olsaydı, asıl şaşılacak şey bu olurdu. İslam'ın, kadın erkek bütün Müslümanlara Allah'ın kitabını doğrudan doğruya okuyup anlamalarını emredişi hangi nevi ile olursa olsun kâhinlik ve ruhanlığın bütün yollarını kapamıştır. O anlayış ki mukaddes kitapların okunup tefsir edilme hakkını muayyen bir gruba münhasır kılıyor, diğerlerinden men ediyordu. Müslümanlık; "Allah'ı bırakıp da bilginlerini ve rahiplerini tanrı edinenler"⁴⁵ in tutukları yolu hiçbir müslümana tavsiye etmez ve ondan, böyle bir şeyi kabul etmez. Aslında bilginler ve rahipler hakikaten Allah'tan başka bir tanrı kabul edinmemişlerdi; ne var ki dini kitapları okuyup anlama hakkına sadece onlar sahip bulunuyor ve bu hak başkalarına tanınmıyordu.⁴⁶

İslam'ın bu hususiyeti, yani her müslümanın Allah'ın kitabına doğrudan doğruya başvurma hakkını tanıyışı, hatta bunun üzerine farz kılınışı, Kur'an'ı anlama mevzuunda farklı görüşlerin zuhuruna geniş çapta vesile olmuştur. Yukarıda da zikrettiğimiz gibi mezhep demek; herhangi bir zümrenin İslam dini mevzuunda hususi bir görüşe sahip olması demektir. Görüş ve anlayışlar çoğalınca mezhepler de çoğalır.

İşte İslâm'ın başlangıcından itibaren ve onun izniyle İslâmî fırkaların doğuşuna böylece kapı açılmıştır.

⁴⁵ 9. Tevbe, 31.

⁴⁶ İbn Teymiyye, *Minhâcu's-Sünne*, IV, 157; *Kûtu'l-Kulûb*, I, 137.

MEZHEPLERİN DOĞUŞUNA TESİR EDEN KUR'AN ÜSLÛBUNDAN MUHKEM VE MÛTEŞABİH

Kur'an çeşitli mevzulardan bahseder. Bunların bir kısmı insanın defalarca yaptığı ve hasseleri ile idrak ettiği işler(ameller)dir. Diğer bir kısmı da itikada dairdir.

İnsanlar, yapa geldikleri işlere alışmışlardır. Bu işleri defalarca yaptıkları ve hasseleriyle de duyduklarından, diller, konuları anlatmak için kolaylıkla kelime bulmuş, ifade etmiş ve sınırlandırmıştır. Çünkü onların ifadelendirilmesi artık insanlar arasında normal hale gelmiştir. Fakat bir de Kur'an-ı Kerim'in bahsettiği ve insanların hasseleriyle idrak edemedikleri şeyler vardır: Allah'ın sıfatlarından "Yed, Vech, Ayn, Merhamet, Gazab...gibi. Yine ahiret gününün tasvirlerinde geçen "Köprü, Terazî; Cennetteki süt, ipek, meyve, huriler ve benzerleri. Hiçbir insan bunları görmemiş ve hasseleriyle idrak etmemiştir ki kafasında tam olarak tasarlasın, mahiyetlerini tespit etsin. Böyle olunca herkesin anlayacağı kelimelerle bunları izah etmek mümkün olmamaktadır.

Bu hususlar, mahiyetleri insanlarca bilinen şeyler değildir. Çünkü hayatta tekerrür etmemişlerdir ki, insanlar, herkesin aynı derecede anlayacağı kelimelerle bunları manalandırmış olsun. Biz böyle şeyleri lafız ve mana bakımından dünyadaki benzerleriyle mukayese ederiz. Bununla beraber birinin mahiyeti öbürünün mahiyetinden ayrıdır, biz bu mahiyete dünyada vâkıf olamıyoruz.

Âhiretteki "Hisap, Sırat, Mîzân ve sairenin keyfiyeti bizce meçhuldür.⁴⁷ Rasûlullah(s.a.v.)'ın bir hadis-i kutsîde: "Ben, salih kullarıma hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın duymadığı ve insan aklına gelmeyen şeyler hazırladım."⁴⁸ mealindeki sözleri de gayb aleminin, insanların, şu hayattaki hasseleriyle idrak edilemeyeceğini ifade etmektedir. Bunun da neticesi şudur: Diller âhiret âlemini ifade etmekten acizdir.

⁴⁷ *Tefstru'l-Menâr*, 11

⁴⁸ Aynı eser

Bütün bu anlattıklarımıza istinad ederek diyebiliriz ki; Kur'an ayetlerinin muhkem ve müteşâbih kısımlarına ayrılması, garip-senmeyecek, normal bir hadisedir. Kanaatimizce bunun sebebi; her mevzuun bir dili olup o mevzuun başka bir dille izah edilememe keyfiyetidir.

İnsanların dünyada kullandıkları dillerden biri olan Arapça, her ne kadar, Kur'an-ı Kerim'in muhkem ayetlerinin mefhum ve mevzularını kolaylıkla ifade etmiş, açıklayabilmişse de onun müteşâbih kısmını ifadeden aciz kalmıştır. Bu mevzuda bir nevi remzî ve yaklaşıklık ifadeler ve benzetmeler kullanmakla iktifa etmiştir.

Kur'an'ı tetkik etmek isteyen bir kimse, şayet hür, tarafsız, hiçbir mezhebin görüşüne peşinen kapılmamış, aradığı hedefleri bilen ilmi bir ruhla ona yönelirse Kur'an'ın birçok müteşâbihlerini anlayabilecektir.

Bu mevzu'da değerli işaretler bulmak isteyen en-Neysâbüri tefsirine müracaatı tavsiye olunur.⁴⁹

Giriş mahiyetinde serdedilen bu malumattan sonra, muhkem ve müteşâbih bahsine geçelim.

Kur'an'da şöyle buyrulur: "Sana kitabı indiren O'dur. O kitabın ayetlerinin bir kısmı muhkemdir ki bunlar kitabın temelidir. Ayetlerin bir kısmı da müteşâbihtir. Kalplerinde eğrilik bulunan kimseler başkalarını saptırmak ve onu te'vile yeltenmek maksadıyla müteşâbih ayetlere tabi' olurlar. Hâlbuki onun te'vilini ancak Allah bilir. İlimde yüksek payeye erişenler ise: Biz ona inandık, hepsi de Tanrımız tarafından, derler."⁵⁰ Bu ayette izahı gerekli bazı hususlar vardır:

1. Bizzat Kur'an-ı Kerim, ayetlerini muhkem ve müteşâbih diye ikiye ayırmıştır.

Muhkem ayetler; ma'nâ ve maksûdu açıkça anlaşılan ayetlerdir. Böyle ayetleri okur veya dinlersek manayı hemen anlarız. Başka

⁴⁹ Taberî, *Tefsiri Haşiyesinde*, III, 138-139.

⁵⁰ 3. Âl-i İmran, 7-8.

türlü bir beyan ve izaha ihtiyaç göstermezler. Diğer bir deyişle muhkem ayetin manası sınırlı ve vâzıhtır.

Müteşabihe gelince, şöyle tarif edilebilir; mânası şiddetle gizli bulunduğundan maksûd ve muradı anlaşılmayan ayettir.⁵¹ Şöyle de tarif edilebilir; Müteşâbih; birçok manalara ihtimali olan ayetlerdir, o manalardan herhangi birini tahsis etmek için bazı harici karîne ve yardımcılarına ihtiyaç vardır. Müteşâbihin maksûd olan manası ancak te'vil ile anlaşılabilir.⁵²

Kur'an'da helal, haram, ferâiz ve miras, namaz, oruç, hacc ve zekât gibi mevzu'lara temas eden ayetlerin hepsi muhkemdir, manaları açıktır, belirlidir ve herkes tarafından anlaşılmaktadır. Fakat Allah'ı mahlûkatına benzeten sıfatlardan, kıssa ve mesellerden bahseden ayetlerle sure başındaki hurûf-i mukattaa müteşâbih kısmındandır. Bunlardan kastolunan mânayı kat'î olarak bilmemekteyiz. Ancak te'vil yoluyla ve bizce malum olan manalara delalet eden kelimelere kıyas ederek yaklaşık bazı manalar çıkarmaktayız. Bu te'vil ve tahmin neticesinde müteşâbihlerin hakiki manaları bizce meçhul kalmaktadır. İşte İmam Mâlik'e الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى ⁵³ ayetinin manası sorulduğunda meşhur cevabını verirken buna işaret etmekteydi: "İstivânın dünya hayatında ifade ettiği mana ma'lûmdur, fakat keyfiyet (yani ayette Allah'a isnad edilen şekil) meçhuldür."

2. Müteşâbih ayetlerin anlaşılması, maksûd olan manaların bilinmesi acaba mümkün müdür, yoksa bu, Allah'ın ilmine mi münhasırdır?

Yukarıda zikri geçen ayetten anlaşıldığına göre Kur'an'ın nüzülü sırasında ve nüzülü henüz sona ermeden müteşâbih ayetler mevzuunda imamlar ikiye ayrılmışlardır:

⁵¹ *Tefsiru'l-Menâr*, 11

⁵² *el-İtkân*, II, 2.

⁵³ 20. Tâhâ, 5.

Birinci zümre: yukarıdaki ayeti okurken (*الا لله*) da vakfetmiş ve müteşâbih ayetlerin manalarını araştırmadan Allah'tan nâzil olduğu gibi imân etmenin vâcib olduğuna inanmıştır. Çünkü bunların manasını bilmek sadece Allah'a mahsustur.

İkinci zümre: Müteşâbih ayetlerin manasını te'vil yoluyla anlamaya çalışmıştır. Delilleri şudur: Kur'an, manası anlaşılan, kendisiyle amel edilsin diye gelmiştir, manası anlaşılmayan ayetlerin gönderilmesinde bir fâide yoktur.⁵⁴ Bu zümre yukarıda geçen ayeti okurken (*الا لله*) da durmayıp (*والراسخون فى العلم*) de vakfederler.⁵⁵ Buna göre anladıkları mana şöyledir: Müteşâbih ayetlerin manasını Allah'tan başka bir de ilimde maharet kazanmış, bilgileri derinleşmiş kimseler anlar.⁵⁶

3. Zikri geçen ayet-i kerîme ikinci zümreyi nâhoş karşılamış, müteşâbih ayetlerin manasını anlamaya çalışmalarını kabul etmemiş, bilakis onları kötü niyetle vasıflandırmıştır, haktan yan çizdiklerini ve insanlar arasında fitne çıkarmak istediklerini beyan etmiştir.

Kur'an'ın bu tutumunun neticesi şudur: Kur'an müteşâbih ayetlerin manasını anlamaya çalışmayı men etmektedir. Bu durum Kur'an-ı Kerim'in, Müslümanlara, ayetlerini okuyup inceden inceye düşünmelerini, onu anlamalarını, din ve dünya ahkâmını onlardan çıkarmalarına dair emrine muhalif düşmektedir. Bir taraftan Kur'an, Müslümanların, ayetlerini okuyup anlamalarını istemiş; diğer yönden Müslümanlar, onun emrine uyararak müteşâbih ayetlerini anlamaya çalışınca onları men' etmiş, kötü niyetle ve insanlar arasında fitne çıkarmakla itham etmiştir.

Bu durum muvacehesinde, Kur'an'a inanan bir kimse şu iki soru ile karşı karşıyadır:

—Kur'an tenakuza düşer mi?

⁵⁴ *el-İtkân*, II, 13; Fahreddin er-Râzî, *Esâsu't-Takdîs*, 211 v.d.

⁵⁵ *Mefâtihu'l-Ğayb*, II, 602

⁵⁶ *Keşşâf*, *Tefsîr*, I, 294.

—Müteşâbih ayetleri te'vil etmek memnu' olunca, nasıl olmuş da İslam alimleri Kur'an'ın emrine muhalefet etmişler de te'vile girişmişlerdir?

Bu soruların cevapları meyanında şöyle söyleyebiliriz: Hiçbir müslümanın itiraz edemeyeceği bir kâide var: Kur'an'ın gönderilmesinden maksad; beşeriyetin onunla amel etmesi, emirlerini tutup yasaklarından kaçınmasıdır. Bu hususun tam olarak tahakkuk ettirilebilmesi için Kur'an'ın tamamının anlaşılması zaruridir. Kur'an'ın gönderilmesinden maksad bu olunca -Nevevî'nin de dediği gibi-⁵⁷ mümkün değildir ki Allah Teâlâ bilinemeyen ve manalarına vâkıf olunamayan bir dille beşeriyete emirler ve yasaklar yüklesin. O halde Kur'an'ın anlaşılması, üzerinde inceden inceye düşünülmesi, âyet ve sûrelerinde mevcut hükümlerin bilinmesine çalışılması mevzuundaki ilahi emir bâkidir, devamlıdır, İslam dininin sabit esaslarındanadır.

Müteşâbih ayetleri te'vile kalkışanlara Kur'an'ın itiraz etmesi bizzat te'vil prensibini red manasını taşımaz? Zira bahis mevzu edilen ayetin (Âli İmrân 7) üst kısmında, muhkem ayetlerin (Kitabın ana-sı=Ümmü'l-Kitab) olduğu zikredilir.

Ümmü'l-Kitâb'dan maksad şudur: Muhkem ayetler asıldır, temeldir, müteşâbih ayetlerin anlaşılabilmesi için bu temele istinad etmesi, buna irca' edilmesi ve bunun ışığı altında tetkik edilmesi lazımdır. Böylece bizzat Kur'an te'vil için bir kaide vaz' etmiş oldu ve te'vil edeceklere de kapıyı açmış bulundu.

O halde Kur'an sadece te'vilcilerin tuttukları yolu tenkid etmiş oldu. Çünkü bunlar, Kur'an'ın işaret ettiği kaideye aykırı hareket etmişlerdir. Meseleyi şöyle vaz' edelim: Müteşâbih ayetlerin manaları gizlidir, kapalıdır. Bu gizliliği izaleye, kapalılığı açmaya yardım edecek olan muhkem ayetlerdir. Müteşâbihin manasını anlamak isteyen kimsenin nezdinde bütün muhkem ayetlerin bulunması icab eder, zira müteşâbihin üzerindeki perdeleri ancak bunlarla kaldırabilecektir. Muhkem ayetlerin tamamına sahip olmak ancak

⁵⁷ *el-İtkân*, II, 3; *Esâsu't-Takdis*, 211 vd.

Kur'an'ın nüzûlünün tamamlanmasından sonra mümkün olur. Hâlbuki bazıları tarafından müteşabihlerin te'viline başlandığı ve bunu reddeden ayetin nüzûlü sırasında henüz Kur'an'ın tamamı inmemiştir.

Netice olarak denebilir ki; İslam'ın ilk devirlerinde te'vile girişen kimseler te'vil için gerekli malzemeye ve şartlara sahip bulunmadan hüküm vermeye ve mana çıkarmaya başladılar. Hâlbuki Kur'an'ın tümünün nüzûlünü bekleseler, bütün Kur'an ayetlerini okusalar şu iki durumdan her ikisi veya biriyle karşılaşacaklardı:

Birincisi: Çok defa Kur'an'ın sonra inen ayetlerinin daha önce gelen ve kapalı olan ayetleri tefsir ettiğini görecektik.

İkincisi: Müteşabihlerin mânasını anlamak ve hüküm verebilmek için lüzumlu malzeme olan muhkem ayetlerin hepsine sahip olabileceklerdi.

Şüphe yok ki herhangi bir problemi çözebilmek için mantıkî olan metot şudur: Meseleyi tam olarak vaz' etmek, sonra da onun çözümüne yardım edecek bütün malzemeyi tam olarak toplamak. Fakat bahis konusu edilen te'vilciler bu metoda aykırı hareket ederek te'vile girişmişler. Bu sebeple, Kur'an, onların, müşkülleri çözmeye mantıkî yoldan ayrılmalarını ve te'vil malzemesine sahip olmadan hemen müteşabihi te'vile girişmelerini kötü niyetle tefsir etmiş ve insanlar arasında fitne çıkarmayı hedef edindiğini beyan etmiştir.

Varmak istediğimiz netice şudur:

Kur'an'ın üslubundan atfedilen müteşabih ayetler Müslümanları iki zümreye ayırmıştır:

Birincisine, İslâm Mezhepleri Tarihi'nde "Mufavviza (المفوضة), yani işi Allah'a havale eden" veya "Selefiye" denir.

İkincisine, "Müevvile" veya "Halefiye" denir.

İşi Allah'a havale edip incelemeye mezhebi olan Selefiye mezhebi İslâm'ın ilk devirlerinde makbûl ve kâfi sayılabilir. O zamanlar Müslümanların iman kuvveti kendi başına kâfi gelir, başka bir delil getirmeye ihtiyaç hissettirmezdi. İlk İslâm cemiyeti Rasulullah'ın sesini duymaktan, onu dinlemekten başka bir şeye muhtaç

değildi. Rasulullah Kur'an'ı okur, tefsir ederdi. Müslümanlar da duyduğuna inanırdı. Fakat herkesin müşkilini halleden Resul-i Ekrem vefat ettikten, İslâm cemiyeti genişleyip müşkilleri çoğaldıktan ve İslâm tefekkürü yabancı tefekkür ve kültürle temas ettikten sonra, artık Selefiye görüşü, yeni gelişmelere karşı duramamış ve işi Allah'a havale etme (Tefvîz) yeni ihtiyaç ve meselelere cevap veremeyecek duruma gelmişti.

İşte İslâm cemiyetinin her sahasında meydana gelen gelişme neticesinde halefiyye mezhebi zuhur etmiş ve İslâm tefekküründe gerekli yerini almıştı. Bundan sonra Selef mezhebi münferit bazı müslümanlara ve daha çok Hanbelilere münhasır kalmıştı.

Te'vil fikrinin İslâm tefekkür tarihinde gerekli mevkiini almış, çeşitli mezheplere, gerek akîde, gerek amel sahalalarında ihtiyaç hissedilen delilleri dini naslar içinden te'vil yoluyla bulup çıkarma imkânını verdi.⁵⁸

⁵⁸ *el-İtkân*, II, 13; *Esasu't-Takdîs*, 221.